

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ПРАВОЧИНИ, ЗДІЙСНЕНІ ПІД УМОВОЮ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**CIVIL-LEGAL DEEDS PERFORMED UNDER THE CONDITION: THEORETICAL ASPECT**

Павлюк Н.М., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглянуті теоретичні аспекти правочинів, щодо яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини, які у доктрині цивільного права отримали назву умовних правочинів або здійснених під умовою, правочинів (угод) з потестативними умовами або умовних угод. Під умовними правочинами необхідно розуміти правочини, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, визначальна особливість яких полягає в тому, що настання перерахованих правових наслідків ставиться в залежність від настання (ненастання) після укладення правочину в майбутньому певних обставин, щодо яких у сторін у момент укладення угоди існує лише відповідна вірогідність появи. Такі угоди забезпечують більшу рухливість та гнучкість індивідуального регулювання за рахунок досягнення компромісу (балансу) між публічно-правовим потенціалом угоди та приватними інтересами осіб. Таким чином, умовна угода (правочин) є правовим регулятором суспільних відносин та способом задоволення потреб суб'єктів цивільного права. Умовні угоди виділяють серед інших угод, з одного боку, можливість з їх допомогою пристосуватися до несподіваних обставин, які відбудуться в майбутньому і тим самим убезпечити себе від несприятливих економічних та юридичних наслідків, а з іншого боку, гарантованість отримання при настанні певних обставин певного блага в майбутньому, яка підкріплена в тому числі заборонаю на вчинення недобросовісних дій, що сприяють чи перешкоджають настанню умови. Відзначається, що стаття 212 ЦК України, що містить норми, спрямовані на регулювання відносин, пов'язаних із укладанням умовних правочинів, залишає багато питань невирішеними, що, своєю чергою, негативно позначається на поширеності застосування конструкції правочинів, укладених під умовою, і призводить до суперечливої судової практики. Скупість законодавчої регламентації інституту умовних правочинів підвищує значення доктринальних розробок у цій сфері, проте їх не можна охарактеризувати як всеосяжні. Неповнота норм цивільного права тягне за собою проблеми у правозастосовній практиці. Тому завдання і законодавця, і юридичної науки полягає у тому, щоб визначити основні напрями розвитку інституту умовних правочинів.

Ключові слова: правочин, угода, умови договору, потестативність, відкладальна умова, суспензивна умова, скасувальна умова, резолютивна умова.

The article contains theoretical aspects of transactions, in respect of which legal consequences are associated with the occurrence of a certain basis, which in the doctrine of civil law have received the name conditional transactions or executed under a condition, transactions (agreements) with posttestative conditions or conditional agreements. Under the terms of transactions, it is necessary to understand transactions aimed at the acquisition, change or termination of civil rights and obligations, the defining feature of which is that the occurrence of the listed legal consequences is dependent on the occurrence (non-occurrence) after the conclusion of the transaction in the following certain aspects, regarding on the pages of which, at the time of concluding the agreement, only the corresponding probability appears. Such agreements provide greater mobility and flexibility of individual regulation by achieving a compromise (balance) between the public-legal potential of the agreement and the private interests of individuals. Thus, a conditional agreement (deed) is a legal regulator of social relations and a way to satisfy the needs of civil law subjects. Conditional agreements distinguish among other agreements, on the one hand, the possibility of adapting to unexpected objects that will occur in the future with their help, and thereby insuring oneself from adverse economic and legal consequences, and on the other hand, guaranteeing to receive in the event of certain events objects of a certain good in the future, which is reinforced, including, by a prohibition on committing unscrupulous actions that contribute to or prevent the occurrence of conditions. It is noted that Article 212 of the Civil Code of Ukraine, which contains norms aimed at regulating relations related to the execution of conditional deeds, leaves many issues unresolved, which, in turn, negatively affects the strengthening of the application of the construction of deeds concluded under a condition, and on the basis to other court practice. The parsimony of the legislative regulation of the institution of conditional deeds has the importance of doctrinal developments in this area, but they cannot be characterized as comprehensive. Incompleteness of civil law norms entails problems in law enforcement practice. Therefore, both the task of the legislator and legal science is to apply the main directions of development of the institution of conditional deeds.

Key words: transaction, agreement, contract conditions, testamentary condition, suspensive condition, cancellation condition, operative condition.

Актуальність теми. Побудова загальної теорії правочинів належить до нагальних на сьогодні цивілістичних завдань, що мають колосальну і методологічну, і практичну значимість для цивільного права.

Поняття «правочин» є суто українським терміном, який раніше використовувався в українському законодавстві, та застосований в новому Цивільному кодексі України, замінивши собою термін «угода».

Правочин є одним із найпоширеніших механізмів цивільно-правового регулювання та належить до найважливіших юридичних підстав виникнення, зміни й припинення цивільних правовідносин. Із правочинами пов'язані майже всі майнові правовідносини в державі. За їхньою допомогою громадяни та юридичні особи задовольняють свої інтереси в тій чи іншій сфері життєдіяльності [8, с. 8].

У більшості випадків «життя» правочину пов'язано з настанням безумовних факторів досягнення його мети. Водночас сторони правочину мають можливість заздалегідь встановити існування обставин (їхню наявність або відсутність), які можуть вплинути на динаміку договірних зобов'язань між ними. Це дає право на існування такого

правового явища, як умовні правочини [7, с. 109–123], у яких виникнення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків залежить від настання або ненастання певної обставини.

Включення до угоди відкладної або скасувальної умови має для сторін велику практичну користь, оскільки робить угоду більш гнучкою і дозволяє сторонам відкоригувати динаміку та зміст договірних правовідносин під обставини, що повинні або можуть змінитися в майбутньому.

Постановка проблеми. Проблематика умовних правочинів (правочинів під умовою) має давню історію, є однією з найскладніших і, в той же час, найцікавіших з юридичного погляду, проте, незважаючи на це, залишається маловивченою. Цілісність і завершеність вчення про правочини в цивільному праві не можлива без вирішення спірних питань щодо правочинів, здійснених під умовою.

Законодавчу регламентацію умовних правочинів також не можна визнати задовільною. Стаття 212 ЦК України, що містить норми, спрямовані на регулювання відносин, пов'язаних із укладанням умовних правочинів,

залишає багато питань невіршеними, що, своєю чергою, негативно позначається на поширеності застосування конструкції правочинів, укладених під умовою, і призводить до суперечливої судової практики. Скупість законодавчої регламентації інституту умовних правочинів підвищує значення доктринальних розробок у цій сфері, проте їх не можна охарактеризувати як всеосяжні.

Метою статті є розгляд теоретичних аспектів правочинів, щодо яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини, які у доктрині цивільного

права отримали назву умовних правочинів або здійснених під умовою, правочинів (угод) з потестативними умовами або умовних угод.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні питання договірної регулювання приватноправових відносин є предметом численних наукових досліджень таких учених, як М. Брагінський, Н. Кузнєцова, О. Дзера, Р. Майданик, А. Коструба, О. Кот, М. Пленюк, А. Гриняк, В. Луць, Н. Федорченко, Є. Харитонов та ін. Проте поза увагою вчених залишаються теоретичні та практичні проблеми правочинів з потестативними умовами.

Виклад основного матеріалу. Правочини під умовою, настання якої винятково чи переважно залежить від волі однієї зі сторін, в законодавстві зарубіжних країн отримали назву «потестативні угоди» (англ.: *potestative* – потестативний, який залежить від волі сторін) [3, с. 326] або «угоди з потестативними умовами» (*condicio potestativa*).

Питання допустимості потестативних умов є ключовим елементом у багатьох правових традиціях.

Ще римським юристам була відома потестативна умова договору як «застереження у договорі, що ставить його чинність в залежність від настання певної обумовленої в договорі події. При укладенні ще достеменно не відомо, настане ця подія чи ні, якщо настане, то договір набуває чинності або припиняє її» [2]. Виникнення договору могло бути пов'язане з декількома видами потестативних умов: а) відкладальна або суспензивна (від лат. *suspensus* – завислий, затриманий) – вона відкладає виникнення договору настанням певної умови. Якщо умова не виконувалася, то юридичні наслідки не наступали; б) скасувальна або резолютивна (від лат. *resolutiva* – остаточний) – за цієї умови юридичні наслідки наступали з моменту укладання договору, але з настанням умови відпадали за законом [12, с. 370–374].

Подальше поглиблення класичних римських напрацювань внаслідок рецепції приватного римського права відбулося в цивільному законодавстві європейських країн. Результатом впливу цієї «материнської» правової системи на право більш пізнього часу є формування та удосконалення європейських правових систем сучасності [13, с. 4–8].

Проблематика потестативних умов докладно розроблена у цивільному праві Франції. У Франції розуміння потестативних умов у доктрині та судовій практиці обумовлено, по-перше, римською спадщиною та, по-друге, особливостями змісту статей Французького цивільного кодексу (ФЦК), присвячених таким умовам.

Глава IV ФЦК «Про різні види зобов'язань» (*Des diverses espèces d'obligations*), а також доктрина права передбачають широку типологію зобов'язань, які утворюють зміст контракту: 1. Умовні зобов'язання (*obligations conditionnelles*), за якими права та обов'язки сторін залежать від майбутньої події, щодо якої невідомо настане вона чи ні (ст. 1168 СС). Така умова може бути: (а) казуальною або випадковою (*condition casuelle*), яка абсолютно не залежить від волі сторін (ст. 1169 СС); (б) потестативною (*condition potestative*), що залежить від волі однієї зі сторін зобов'язання (ст. 1170 СС); (в) змішаною (*condition mixte*), яка залежить від волі однієї зі сторін договору, а також від волі третьої особи (ст. 1171 СС) [4, с. 288–289].

Ст. 1174 ФЦК, що встановлює нікчемність зобов'язання, якщо воно укладено під потестативною умовою з боку боржника. Пізніше всі потестативні умови були поділені на суто потестативні (*purement potestative*) і просто потестативні (*simplement potestative*) [17]. До перших належали ті, що залежали виключно від волі боржника; вони спричиняли недійсність зобов'язання. До других – ті, що залежали від дії боржника; ці умови на дійсність зобов'язання не впливали [1, с. 42].

Потестативні умови договору передбачені цивільним законодавством й інших країн. Аналогічні заборони потестативні умови з боку боржника закріплені у законодавстві низки країн (наприклад, ст. 1115 ЦК Іспанії, ст. 1355 ЦК Італії, ст. 2034 ЦК Луїзіани, ст. 1500 ЦК Квебека [17]. При цьому в законодавстві цих країн припустимо включення потестативної умови, яка залежить від кредитора). Так, стаття 2024 Цивільного кодексу Луїзіани визначає потестативну умову як «те, що робить виконання угоди залежною від події, яка знаходиться під владою тієї чи іншої сторони договору». Стаття 2034 передбачає, що «кожне зобов'язання є нікчемним, якщо воно залежить виключно від здійснення волі боржника...» [18].

Заборона на потестативні умови не була прийнята у цивільних кодифікаціях країн німецької групи. Зокрема, швейцарське законодавство не запроваджує жодних обмежень щодо потестативних умов.

В Німеччині приділяється найбільше уваги інституту так званих загальних умов правочинів (*Allgemeine Geschäftsbedingungen*). Ці умови заздалегідь сформульовані з розрахунку на багаторазове застосування в договорах (§ 305 BGB). Для їх регулювання визначальну роль відіграє загальний принцип добросовісності та спеціальний принцип переваг індивідуально узгоджених умов договору (*Individualabrede*) над загальними умовами правочинів (§ 305b BGB) [4, с. 291].

Законодавство Німеччини допускає умовні угоди (§§ 158–162 BGB), та не вводить обмежень на потестативні умови. В одних класичних підручниках німецького цивільного права висловлювалася ідея про те, що немає потреби забороняти суто потестативні умови. В інших пропонувалося вважати неможливим існування умови, що залежить виключно від довільного розсуду боржника [4]. У німецькій доктрині зазначається, що особливим різновидом потестативних умов є так звані умови волі. Ці умови полягають у висловленому однією зі сторін схвалення правочину. Німецький законодавець дозволив такі умови, закріпивши як умовну угоду конструкцію купівлі-продажу на пробу (§ 445, 446 BGB). У чинній редакції Німецького цивільного уложення така умова називається покупкою за умови випробування чи схвалення. Відповідно до § 454 Німецького цивільного уложення, при купівлі з умовою випробування чи огляду схвалення купленого предмета залежить від розсуду покупця. Договір купівлі-продажу вважається укладеним під відкладною умовою схвалення товару покупцем, якщо не доведено інше. Мовчання продавця вважається схваленням (§ 455 BGB) [5].

Міжнародні акти уніфікації договірної права також не запроваджують жодних обмежень щодо потестативних умов. Зокрема, Принципи європейського договірної права, які пропонують загальноєвропейську модель укладання договорів, умов їх дійсності та недійсності, тлумачення та утримання договорів, умов виконання та невиконання договірних зобов'язань, містять низку норм щодо умовних угод, але норми про заборону потестативних умов не передбачають (ст. 16:101–16:103) [19]. Рекомендаційний характер Принципів не дозволяє їм набути статусу застосовного наднаціонального акту. У свою чергу, сторони договору використовують положення Принципів лише у тому випадку, якщо вони пропонують вигідніше регулювання порівняно з національними законами.

Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА містять положення, що стосуються договорів з відкладальною та скасувальною умовами. Так, ст. 5.3.1 Принципів передбачає, що, якщо договір чи договірне зобов'язання обумовлене настанням у майбутньому неозначеної події, тоді договір чи договірне зобов'язання набуває чинності лише у випадку настання такої події (відкладальна умова) або ж із її настанням припиняється (скасувальна умова). А у ст. 5.3.2 (Наслідки умов), вказано, що, якщо сторони не домовилися про інше: (а) відповідний договір або ж договірне зобов'язання набирає чинності після настання відкладальної умови; (б) відповідний договір або ж договірне зобов'язання припиняється у разі настання скасувальної умови [11].

Для вітчизняного цивільного права поняття правочину з потестативними умовами не є новим. У різні часові періоди зацікавленість цією проблематикою то зростала, то мала фрагментарний характер, або ж, наприклад у радянські часи, взагалі була відсутньою. Проте, сам термін «потестативні» умови не набув широкого ужитку у вітчизняних наукових дослідженнях. Натомість зустрічаються такі терміни, як «умовні правочини», «умовні угоди», «угоди під умовою» тощо. Законодавство визначає їх як «правочини, щодо яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини».

Новий сплеск дослідницького інтересу до правочинів з потестативними умовами (умовних правочинів) виник в сучасний період. Сучасні ринкові засади свободи договору та автономії волі учасників цивільного обороту сприяють поширенню різноманітних умовних угод, які забезпечують більшу рухливість та гнучкість індивідуального регулювання, та їх популяризацію.

Особливої актуальності це питання набуло у зв'язку з реформою цивільного законодавства останніх років.

Затребуваність інституту умовних правочинів пояснюється низкою факторів, обумовлених динамічним розвитком сучасного суспільства, економіки та права, що потребує вдосконалення теорії правочинів в умовах нової реальності.

Правочини, щодо яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини, є унікальною конструкцією з погляду механізму їх укладання, дії та наслідків. Використання таких правочинів дає суб'єктам цивільного обороту можливість передбачити і попередити негативні наслідки та мінімізувати ризики.

Вихідним пунктом для можливості потестативних умов у цивільно-правових договорах є ст. 212 Цивільного Кодексу України [15]. У даній статті визначаються особливості умовних правочинів, які, як і всі звичайні правочини, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Тобто вони не є певним самостійним видом правочину. Їх визначальна особливість полягає в тому, що настання перерахованих правових наслідків ставиться в залежність від настання (ненастання) після укладення правочину в майбутньому певних обставин, щодо яких у сторін у момент укладення угоди існує лише відповідна вірогідність появи незалежно від їх волі тієї чи іншої передбачуваної обставини. Від умовних правочинів необхідно відмежовувати правочини, що призводять до настання відповідних правових наслідків лише після їх державної реєстрації, передбаченої для цих правочинів законом [9].

Як відмічає В. Цимбаленко, за загальним правилом, умова повинна відповідати певним ознакам. По-перше, оскільки вона настане або не настане після вчинення правочину, вона є подією, яка може виникнути в майбутньому. Якщо вона настала до вчинення або в момент вчинення правочину, або її настання взагалі неможливе, то сама умова не матиме юридичної сили, і умовного правочину як такого не існуватиме. По-друге, подія не повинна бути неминучою, адже тоді правочин з умовного пере-

творюється на строковий. Тому стосовно умови повинна існувати певна невизначеність: вона може настати, а може не настати. Якщо умова після вчинення правочину стала нездійсненною, то правочин також втрачає свій умовний характер. По-третє, умова не повинна бути неправомірною; не є дійсною умова, яка суперечить закону [16, с. 213].

Відповідно до частин 1 та 2 ст. 212 ЦК України особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина). Особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина) [15].

На думку А. Коструби, як вбачається із наведених положень ЦК України, законодавець розмежовує відкладальну та скасувальну обставини за наслідками, до яких призводять правочини, в яких передбачені такі обставини. У проекції юридичних фактів відкладальна обставина має характер правовстановлюючої або правозмінюючої дії або події, тоді як настання скасувальної умови нормативно визначено як правоприпиняючий юридичний факт договірної зобов'язання [7, с. 112]. Водночас, як доцільно зауважує цитований автор, такий поділ є досить умовним з огляду на складний і відносний характер юридичних фактів [7, с. 113].

Відкладальні та скасувальні умови мають неоднакове значення та відіграють різну роль у механізмі індивідуального регулювання.

Верховний Суд у постанові від 30.09.2021 у справі № 906/1205/20 вказав на те, що «відповідно до частин першої, другої статті 212 ЦК України особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина). В силу частини другої статті 212 ЦК України, особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина). Аналіз положень частини першої статті 212 ЦК України свідчить, що укладаючи умовний правочин з відкладальною обставиною, його сторони пов'язують виникнення прав і обов'язків за таким правочиним з певною обставиною, щодо появи якої в майбутньому у сторін існує лише відповідна вірогідність. Відкладальна обставина може полягати у діях як однієї із сторін договору, так і третьої особи, яка нею не є, але у будь-якому разі повинна обумовлювати настання (зміну) відповідних прав і відповідних обов'язків обох сторін договору, а не лише однієї з них, та у момент укладання договору стосовно такої обставини має бути невідомо, настане вона чи ні. Водночас з аналізу частини другої статті 212 ЦК України слідує, що за таким правочиним права та обов'язки настають при його вчиненні і існують до настання скасувальної обставини, яка характеризується такими ознаками: настання обставин повинно бути об'єктивно можливим; воно не повинно бути неминучим; сторони не повинні знати, настане така обставина чи ні; обставина може настати у майбутньому [10].

Природа відкладальної умови полягає в тому, що не правочин, а його наслідки настають через певний проміжок часу, тобто відтермінуються. У зв'язку з цим у правочинах, спрямованих на передачу речі у власність або в інше речове право, відкладальна умова спричиняє наслідок у формі не тільки виникнення права власності або окремих правомочностей в однієї особи, а й припинення їх у іншої. Таким чином, настання відкладальної умови є правовстановлюючим і правоприпиняючим юридичним фактом одночасно [6, с. 123].

Як скасувальна, так і відкладальна умови правочину характеризуються такими властивостями: а) ними можуть бути певні юридичні факти, які не існують у момент вчи-

нення правочину; б) настання таких юридичних фактів має мати ймовірний характер, тобто сторони (сторонам) правочину має бути невідомо те, чи наступить певна обставина в майбутньому; в) обставина, що визначена в правочині як умова, має бути реальною і не може суперечити актам цивільного законодавства України, інтересам держави та суспільства, його моральним принципам [6, с. 124].

Характерною рисою відкладальної та скасувальної обставин, настання яких є юридичні факти, виявляється те, що вони мають «об'єктивований» характер і їхнє настання має переважно відбуватися без участі сторін правочину або за їхньої участі, однак без створення перешкод контрагента в договірному зобов'язанні. Але механізм правоприменення договірних зобов'язань може діяти як за об'єктивним так і за суб'єктивним сценарієм [6, с. 126–127].

Отже, ознаками відкладальної та скасувальної умов є наступні: ознака можливості – можливість умови означає допустимість, ймовірність її наступу; ознака невизначеності (невідомості) – може бути визначена як відсутність у момент вчинення правочину достовірного знання про те, що умова неминуче настане. Ознака невизначеності означає, що доки умова не настала, існує об'єктивна невідомість, чи буде завершено юридичний склад і чи настануть (припиняться) юридичні наслідки правочину; наступна ознака полягає в тому, що умова – це обставина, яка станеться у майбутньому; ознака довільності – означає, що обставина одержала якість юридичного факту

з волі сторін, а не через пряму вказівку закону. Сторони своєю угодою надають якість юридичного факту такій обставині, яка в силу закону зазвичай не становить юридичного факту і не тягне за собою динаміку даних правовідносин.

Висновки. При сучасному рівні розвитку суспільних відносин правочини з потестативними умовами можуть набути широкого поширення в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Умовні правочини розраховані на ті випадки, коли життєва ситуація, що склалася, яка підпадає під правове регулювання, змушує учасників цивільних правовідносин ставити реальні відносини у залежність від майбутніх невідомих обставин. Різноманітність цих обставин не дозволяє закріпити їх законодавчо. Проте сама можливість використання подібної конструкції для встановлення правових меж взаємодії суб'єктів цивільного права свідчить про визнання свободи автономії волі та започаткування індивідуалізації цивільних правовідносин. Таким чином, умовний правочин є правовим регулятором суспільних відносин та способом задоволення потреб суб'єктів цивільного обороту.

Поряд з тим, чинне законодавство містить недостатньо визначені, дещо розпливчасті норми про відкладальні та скасувальні умови. Неповнота норм цивільного права тягне за собою проблеми у правозастосовній практиці. Тому завдання і законодавця, і юридичної науки полягає у тому, щоб визначити основні напрями розвитку інституту умовних правочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеев А. В. Потестативні умови в цивільному праві Франції. *Закон*. 2013. № 4. С. 37–52.
2. Афанасенко С. І. Загальне вчення про договір. URL: lekciya_6.pdf (oduvsv.edu.ua)
3. Багатомовний юридичний словник-довідник / І. О. Голубовська, В. М. Шовковий, О. М. Лефтерова та ін. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
4. Гайдунін О. О. Інститут інтерпретації (тлумачення) в європейському контрактному праві: теоретико-цивілістичні засади: дис.... доктора юрид. наук: 12.00.01 та 12.00.03. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України. Національна академія внутрішніх справ, Київ. 2021. 510 с.
5. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: https://www.bmwbk.de/Redaktion/DE/Downloads/Gesetz/BGB.pdf?__blob=publicationFile&v=1
6. Договірне регулювання приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. Монографія / За заг. ред. академіка НАПрН України О. Д. Крупчана; наук. ред. А. Б. Гриняк. Київ. 2017, 334 с.
7. Коструба А. Теоретичні аспекти припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України. *Право України*. 2017. № 7. С. 109–123.
8. Кучер В. О. Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки: навч. посібник. Львів: Львівський держ. університет внутрішніх справ, 2014. 344 с.
9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / під ред В. Теремецького. Київ. 2021. 1158 с.
10. Постанова суду № 906/1205/20 від 30.09.2021. Про укладення договору | Касаційний господарський суд Верховного Суду | [irLex Судові рішення](http://irLex.Sudovi.rishehnia.gov.ua).
11. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf.
12. Римське право: Підруч. / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
13. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Рецепції римського права та інші феномени лабільності правових систем. *Римське приватне право: здобутки європейські та глобальні: матеріали міжнар. колокви.* (м. Одеса, 27 жовт. 2018 р.) / За заг. ред. д. ю. н., проф. Є. О. Харитонova. Одеса : Фенікс, 2018. С. 4-8.
14. Konrad Zweigert, Hein Kötz. Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts. 2 Bände/ Verlag: J. C. B. Mohr, Tübingen, 1984. 490 p.
15. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).
16. Цимбаленко В. М. Публічна обіцянка винагороди та умовні правочини (питання співвідношення). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2010. Вип. 10. С. 211–217.
17. Babusiaux, Ulrike (2018). Conditions. In: Jansen, Nils; Zimmermann, Reinhard. Commentaries on European Contract Laws. Oxford: Oxford University Press, 1931–1959. Posted at the Zurich Open Repository and Archive, University of Zurich. ZORA. URL: <https://doi.org/10.5167/uzh-161177>.
18. Charles W. Howard, Employment Contracts – Potestative Conditions, 13 La. L. Rev. (1953). Available at: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol13/iss3/7>.
19. The Principles Of European Contract Law 2002 (Parts I, II, and III). URL: <http://www.jus.uio.no/lm/eu.contract.principles.parts.1.to.3.2002/>